



نیازی، محمدعلی، ۱۳۵۸	سرشناسه:
کلام تطبیقی (مقایسه آرای صدوق و مفید)	عنوان و نام پدیدآور:
مؤلف: محمدعلی نیازی	
قم، نور الامین، ۱۳۹۹	مشخصات نشر:
معاونت پژوهش	مرجع تولید:
۲۵۶ ص/۱۴×۵/۲۱:۰	مشخصات ظاهری:
۹-۶۱۱-۶۱۵-۷۱۵-۶۲۲-۹۷۸	شابک:
فیبا	وضعیت فهرست نویسی:
ابن بابویه، محمد بن علی، ۳۱۱ - ۳۸۱ ق. -- نقد و تفسیر	موضوع:
مفید، محمد بن محمد، ۳۳۶ - ۴۱۳ ق. -- نقد و تفسیر	موضوع:
Mufid, Muhammad ibn Muhammad -- Criticism and interpretation	موضوع:
کلام شیعه امامیه -- نقد و تفسیر	موضوع:
Imamite Shiites theology -- Criticism and interpretation*	موضوع:
BP۲۰۹/۶	رده بندی کنگره:
۲۹۷/۴۱۷۲	رده بندی دیویی:
۷۴۴۰۵۱۹	شماره کتابشناسی ملی:
فیبا	وضعیت رکورد:

NBP41

کلام تطبیقی (مقایسه آرای صدوق و مفید)

مؤلف: محمدعلی نیازی

چاپ اول: ۱۳۹۹ ش / ۱۴۴۲ ق

چاپخانه: چاپخانه دیجیتال المصطفی ﷺ

ناشر: نورالامین قیمت: ۵۸۰۰۰۰ ریال شمارگان: ۵۰۰

با تشکر از دست اندرکارانی که ما را در تولید این اثر یاری رساندند.

- مدیر انتشارات: مصطفی نوبخت
- ناظر گرافیک: مسعود مهدوی
- مدیر تولید: جعفر قاسمی ابهری
- ناظر فنی: سید محمدرضا جعفری

pub.nooralamin@gmail.com

همه حقوق برای ناشر محفوظ است

هرگونه نسخه برداری اعم از کپی برداری و بازنویسی و انتشار، اسکن، ذخیره کامپیوتری، ترجمه به زبان های دیگر و ساخت فایل صوتی کتاب، بدون مجوز کتبی از ناشر ممنوع، شرعاً حرام و از طریق مراجع قانونی، قابل پیگیری است.

شماره تماس:

همراه: ۰۹۰۱۵۸۲۱۷۶۳ / خط ثابت: ۰۲۵۳۷۸۳۹۳۰۹ داخلی ۴۱۱ و ۲۱۰

کلام تطبیقی

(مقایسه آرای صدوق و مفید)



محمدعلی نیازی

معارف اسلامی ناب، نیاز بشر تشنه معنویت امروز است. در این دوران، که بسیاری آن را عصر پایان جهان می‌دانند، گرایش به دین و معنویت، سرعتی شگفت یافته است. در این میان، اسلام بیشترین سهم را از این گرایش به دین دارد و چرا چنین نباشد؟ اسلام، دین انسانی زیستن، عدالت‌پروری و عشق به هم‌نوع است و بشر این عصر، این گوهر گمشده را در اسلام ناب یافته است.

از سوی دیگر، گسترش پُرشتاب رسانه‌ها و ابزارهای انتشار اطلاعات، بی‌وقفه موجب پدید آمدن پرسش‌ها و شبهات جدیدی می‌شود که تا اندکی پیش از این، هیچ‌یک از آنها قابل تصور نبود. این انفجار اطلاعات، به‌ویژه در دنیای مجازی، اغلب فرصت ژرف‌اندیشی را از انسان سلب می‌کند و همین موجب شناخت نادرست یا ناقص از بسیاری امور، به‌ویژه مفاهیم و معارف دینی می‌گردد.

بنابراین، تبلیغ و نشر مؤثر معارف اسلامی ناب، رسالت خطیری است که بر عهده همه متولیان این امر می‌باشد. بدون تلاش خالصانه و آگاهانه برای رسیدن به این هدف، پتانسیل عظیمی که در گرایش بشر به معنویت در این عصر پدید آمده است، به هدر خواهد رفت.

نشر «نورالامین»، به سهم خود می‌کوشد تا بخش اندکی از رسالت عظیم نشر معارف اسلامی ناب را به بهترین شکل ممکن انجام دهد و در این راستا از پیشنهادهای و انتقادهای همه فرهیختگان این عرصه، برای غنا بخشیدن به آثار خود استقبال می‌کند.

فهرست

۱. دیباچه ۱۱
- زندگی نامه صدوق ۱۴
۱. حیات اجتماعی و سیاسی شیخ صدوق ۱۶
۲. اوضاع سیاسی ۱۹
۳. آثار ۲۰
۴. استادان و شاگردان ۲۳
- زندگی نامه شیخ مفید ۲۴
۱. استادان و شاگردان ۲۶
۲. آثار ۲۷
۲. روش شناسی ۳۱
- مقدمه ۳۱
- گرایش های کلامی و مکاتب فکری (قم و بغداد) ۳۲
۱. مکتب قم ۳۳
۲. مکتب بغداد ۳۵
- جایگاه عقل نزد صدوق و مفید ۳۷
۱. مفهوم شناسی عقل ۳۷
۲. عقل از دیدگاه شیخ صدوق ۳۹
۳. میزان بهره گیری صدوق از عقل ۴۳
۴. جایگاه عقل و وحی نزد شیخ مفید ۴۵

- ۴۸ جایگاه علم کلام نزد صدوق و مفید
- ۴۸ ۱. کلام در دیدگاه صدوق
- ۴۹ ۲. کلام در دیدگاه مفید
- ۵۲ جایگاه خبر
- ۵۲ ۱. خبر واحد
- ۵۷ ۲. خبر متواتر
- ۵۸ ۳. تأویل
- ۶۱ ۳. خداشناسی
- ۶۱ مقدمه
- ۶۱ شناخت خدا
- ۶۱ ۱. دیدگاه صدوق
- ۶۲ ۲. دیدگاه مفید
- ۶۴ براهین اثبات خدا
- ۶۴ ۱. دیدگاه صدوق
- ۶۵ ۲. دیدگاه مفید
- ۶۷ توحید و مراتب آن
- ۶۷ ۱. توحید در لغت و اصطلاح
- ۶۹ ۲. مراتب توحید از دیدگاه صدوق
- ۷۵ ۳. توحید و مراتب آن در دیدگاه مفید
- ۷۶ اسماء و صفت الهی
- ۷۷ ۱. حقیقت صفات و اسماء
- ۷۷ الف) واژه‌شناسی صفات
- ۷۸ ب) فرق اسم و صفت
- ۷۸ ج) فرق صفات و اسماء باری تعالی
- ۷۹ د) توقیفی بودن اسماء و صفات الهی
- ۸۰ ه) معناشناسی صفات خداوند از دیدگاه شیخ صدوق
- ۸۲ و) عینیت صفت با ذات

۲. اقسام صفات واجب ۸۴
- الف) صفات ثبوتی و سلبی ۸۵
- ب) ارجاع صفات ثبوتی به سلبی و نقد آن ۸۵
۳. نمونه‌ای از صفات سلبی ۸۶
۴. صفات ذات و فعل ۸۸
- الف) صفات ذات ۸۹
- یکم. حیات ۸۹
- دوم. علم ۸۹
- سوم. قدرت ۹۳
- ب) صفات فعل ۹۶
- یکم. کلام خدا ۹۶
- دوم. اقوال در تکلم ۹۶
- سوم. اراده ۹۷
- عدل ۱۰۲
۱. حسن و قبح عقلی ۱۰۳
۲. کمال مطلق و عدل ۱۰۷
۳. بی‌نیازی و علم خداوند ۱۰۸
- جبر و اختیار ۱۰۹
- قضا و قدر ۱۱۱
- بداء ۱۱۴
- استطاعت ۱۱۶
- خلق افعال العباد ۱۱۸
۴. نبوت ۱۲۱
- مقدمه ۱۲۱
- حقیقت نبوت ۱۲۲
۱. نبوت در لغت و اصطلاح ۱۲۲

۱۲۳. تفاوت نبی و رسول _____
۱۲۴. دیدگاه صدوق درباره نبوت عامه و نبوت خاصه _____
۱۲۵. ادله وجوب بعث پیامبران _____
۱۲۶. راه‌های شناخت تصدیق پیامبران _____
۱۲۶. ۱. اعجاز _____
۱۲۸. ۲. عصمت _____
۱۲۸. الف) عصمت در لغت و اصطلاح _____
۱۳۴. ب) عصمت از دیدگاه صدوق _____
۱۳۸. ج) قلمرو عصمت _____
۱۴۰. د) اتهامات به صدوق ذیل این بحث _____
۱۴۲. ه) سهوالنبی از دیدگاه صدوق _____
۱۴۴. و) نقد دیدگاه صدوق در خصوص سهوالنبی _____
۱۴۵. ۳. افضلیت پیامبران بر ملائکه _____
۱۴۶. ۴. وحی _____
۱۴۸. الف) وحی در لغت و اصطلاح _____
۱۵۰. ب) وحی در قرآن _____
۱۵۲. ج) انواع وحی از منظر قرآن _____
۱۵۴. د) کیفیت نزول وحی و انواع آن _____
۱۵۶. ۵. قرآن معجزه جاودان پیامبر اسلام _____
۱۶۱. ۵. امامت _____
۱۶۱. مقدمه _____
۱۶۲. حقیقت امامت _____
۱۶۲. امامت در لغت و اصطلاح _____
۱۶۵. ضرورت وجود امام _____
۱۷۰. قاعده لطف و وجوب امامت _____
۱۷۱. شرایط و صفات امام _____

۱. عصمت از دیدگاه صدوق و مفید ۱۷۱
- براهین شیخ مفید در اثبات عصمت امام ۱۷۸
۲. علم امام ۱۸۱
۳. افضلیت امام ۱۸۵
۴. تعیینی بودن امام ۱۸۷
۵. معرفت امام ۱۸۹
- شهادت ائمه ۱۹۰
- امام زمان عَلَيْهِ السَّلَامُ و فلسفه غیبت از دیدگاه صدوق و مفید ۱۹۲
۱. دیدگاه صدوق ۱۹۲
۲. دیدگاه مفید ۱۹۳
۶. معاد ۱۹۷
- مقدمه ۱۹۷
- حقیقت و وجوب معاد ۱۹۸
۱. معاد در لغت ۱۹۸
۲. معاد در اصطلاح ۱۹۸
۳. وجوب وجود معاد و ادله مفید ۱۹۹
- روح حقیقت اصیل انسان و خلقت آن ۲۰۰
۱. حقیقت روح ۲۰۰
۲. خلقت ارواح قبل از ابدان در دیدگاه صدوق و مفید ۲۰۲
۳. اشکالات تفسیر صدوق از آیه ۷۷ سوره اعراف (آیه ذر) ۲۰۷
۴. تفسیر مفید از آیه ۷۷ سوره اعراف ۲۰۷
۵. ارواح انبیا و رسول و ائمه ۲۰۸
- معاد جسمانی و روحانی ۲۱۰
- بهشت و جهنم ۲۱۸
۱. آفرینش کنونی بهشت و دوزخ ۲۱۸
۲. مراتب بهشت و دوزخ ۲۱۹

- عذاب قبر ۲۲۰ _____
- خلود اهل نار ۲۲۱ _____
- صراط ۲۲۳ _____
- اعراف ۲۲۵ _____
- شفاعت ۲۲۶ _____
۱. شفاعت در لغت و اصطلاح ۲۲۶ _____
۲. شرایط شفاعت ۲۲۷ _____
۳. شفاعت‌کنندگان ۲۲۸ _____
۴. شفاعت‌شوندگان در عالم آخرت ۲۳۱ _____
- وعد و وعید ۲۳۴ _____
- کتابنامه ۲۴۹ _____

دیباچه

علم کلام، یکی از شاخه‌های مهم علوم اسلامی است که درباره آنچه از نظر اسلام باید به آن معتقد بود، بحث می‌کند و در اولین سده ظهور اسلام متولد گشت. از آن زمان تا کنون، با وجود فرازونشیب بسیار، هنوز در مجامع علمی و مراکز علمی اسلامی، حضور جدی و فعال داشته است.

اندیشمندان بزرگی، عمر خویش را به بحث و تحقیق در عرصه مسائل کلامی گذرانده‌اند و رساله‌ها و کتاب‌های بسیار ارزشمندی نیز در این حوزه، تألیف کرده و در اختیار تشنگان این عرصه قرار داده‌اند. از آن رو که پژوهش درباره تاریخ اندیشه در هر رشته علمی، از جایگاه والایی برخوردار است و شکل‌گیری اولین اندیشه‌های هر علمی، تأثیر بسزایی در آن علم دارد، بررسی تطبیقی اندیشه‌های کلامی دو اندیشمند برجسته این علم (کلام اسلامی) یعنی شیخ صدوق و شیخ مفید، که در عرصه کلامی صاحب نظر بوده و تمایزاتی هم در مباحث مختلف دارند و تحولات و سیراندیشه‌های بعدی نیز متأثر از دیدگاه‌های این دو اندیشمند فاخر شیعی است، برای هر پژوهشگر کلامی ضرورت دارد که به این مباحث اهتمام ورزد.

بررسی تاریخ کلامی هر مذهب و سیر تحولات فکری آن، موجب

شناخت هرچه بیشتر گرایش‌های فکری آن مذهب و همچنین موجب بازپروری فکری براساس مقتضیات زمان و مکان برای پیروان آن مذهب می‌شود. براساس تاریخ و جریان‌های فکری، تفکر شیعه را می‌توان به چند دوره تقسیم کرد: دوره حضور تا پایان غیبت صغری، دوره ورود عقل‌گرایی معتزلی به شیعه که اوج آن در شیخ مفید و سید مرتضی بروز پیدا می‌کند؛ دوره ورود عقل‌گرایی فلسفی به عرصه علم و تفکر شیعی که با حضور خواجه نصیرالدین طوسی شروع می‌شود؛ دوره ورود تفکرات عرفانی به عرصه تفکر شیعی که اوج آن را در سیدحیدر آملی می‌بینیم؛ دوره تلفیق تفکرات کلامی و فلسفی و عرفانی که اوج آن را در حکمت متعالیه می‌توان یافت و مکتب تفکیک که در قرن اخیر شاهد آن هستیم، به نوعی بازگشت به اعتقادات کلامی حدیثی قرون میانه دارد.

بنابراین، کلام و اعتقادات امامیه، با فرازونشیب‌های فراوانی روبرو بوده و در این مسیر نیز پیوستگی بسیاری با حدیث و فلسفه مشاء، فلسفه اشراق، عرفان، کلام معتزلی و مکتب متعالیه داشته است. در این نوشتار، اندیشه‌های کلامی صدوق و مفید که هر یک از این دو اندیشمند، به نوعی سرسپردگی خاصی به مکتب حدیثی قم و مکتب عقل‌گرایی بغداد دارند، مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد.

باور داشتن به این اصول، حاکمیت مطلق را از آن خدا می‌داند و نقش مهمی در ترسیم خطوط کلی جهان‌بینی دارد و آثار شگرفی نیز در حوزه عمل و رفتار آدمی بر جا می‌گذارد. معتقدین به این اصول، در تمام امور، دست راهگشای خدای متعال را دیده و تمام امور را در تحت سیطره اعتقاد به این اصول و با امداد از ذات اقدسش، هدایت و تدبیر می‌کنند.

از همین رو، این مسئله ما را بر آن داشت تا این اصول را در اندیشه‌های کلامی شیخ صدوق و شیخ مفید، این دو دانشمند بزرگ شیعه، مورد بررسی و تطبیق قرار دهیم.

محمد بن بابویه، معروف به شیخ صدوق، بزرگ‌ترین شخصیت خاندان بزرگ بابویه است که سال ۳۰۶ در قم متولد شد و شیخ مفید، که سال ۳۳۶ در عکبری بغداد متولد شد، شاگرد شیخ صدوق و هم‌عصر اوست. با این حال، بر هیچ پژوهشگر علم کلام پوشیده نیست که میان این دو دانشمند بزرگ شیعی، تمایزات جدی، هم در مبانی و هم در اندیشه‌ها و آرا دیده می‌شود.

مهم این است که با وجود اختلاف بین اندیشه‌های کلامی مفید و صدوق، نحوه بهره‌گیری هر یک از عقل و نقل چگونه بوده است؟ شیخ مفید و شیخ صدوق، بنیان اعتقادات شیعه را چه چیزی می‌دانند؟ عقل، به تنهایی و بدون کمک از وحی، می‌تواند در اعتقادات و تکالیف، چراغ راه‌گشایی باشد یا نه؟ اگر عقل از وحی جدا شد، عقل مقدم است یا وحی؟ آنجا که ظاهر وحی، برخلاف عقل صحیح باشد، عقل فرمان به تأویل می‌دهد یا ساکت می‌ماند؟

آرای کلامی که بین شیخ صدوق و شیخ مفید مورد اختلاف و اتفاق است، چیست و آیا در موارد اختلاف مثل سهوالنبی و نفس و روح و موارد اتفاق مثل بداء و حدود قرآن، در روش هم با یکدیگر اختلاف و اتفاق دارند؟ هر یک از آن دو اندیشمند، متأثر از کدام مکتب فکری‌اند؟

از این رو، با توجه به نکات پیش‌گفته، کاملاً روشن می‌گردد که بررسی آراء این دو اندیشمند شیعی، گامی مهم در جهت بازکاوی تاریخ اندیشه‌های اعتقادی امامیه است.

پرسش اصلی در این پژوهش، آن می‌باشد که دیدگاه این دو اندیشمند در خصوص اصول پنج‌گانه چیست؟ و مهم‌ترین مباحث کلامی مورد اتفاق و اشتراک بررسی می‌شود. هر تحقیقی اهدافی دارد و هدف کتاب پیش‌رو، بررسی و تبیین اندیشه‌های کلامی مفید و صدوق است تا این‌که اگر در مسئله‌ای با هم اتفاق داشتند، آن را بیان کنیم و در مواردی که با هم اختلاف دارند، تطبیق داده و بررسی شود. در این کتاب، روش مفید و صدوق در دیدگاه‌های اعتقادی بیان می‌شود و مورد تطبیق و بررسی قرار می‌گیرد و با توجه به این‌که دیدگاه این دو اندیشمند شیعی، به صورت تطبیقی مورد بررسی قرار نگرفته است، پژوهش در این باره لازم و ضروری می‌نماید.

این پژوهش، محدود به قلمرو زمانی و مکانی خاصی نیست و قلمرو موضوعی آن، بررسی تطبیقی آرای کلامی مفید و صدوق است. این کتاب مستخرج از رساله اینجانب محمدعلی نیازی است که در مقطع ارشد تدوین شده است. امید است این کتاب مورد استفاده مراکز حوزوی و دانشگاهی و دانشجویان و طلاب حوزه علوم عقلی قرار گیرد.

زندگی نامه صدوق

ابوجعفر محمد ابن علی بن بابویه قمی، معروف به شیخ صدوق، نامی‌ترین دانشمند گران‌قدر و بزرگ شیعه در نیمه قرن چهارم هجری است.

به قطع و یقین، نمی‌توان سال و ولادت وی را معلوم کرد و هیچ‌یک از شرح حال‌نویسان نیز آن را مشخص نکرده‌اند. اما از کتاب *کمال الدین* و کتاب *الغیبه طوسی و فهرست نجاشی*، استفاده می‌شود که ولادت وی بعد از وفات محمد بن عثمان عمری، دومین نائب خاص امام زمان عجل الله تعالی فرجه در سال ۳۰۵ هجری و در اوایل نیابت حسین بن روح، سومین نائب از نواب اربعه، است.

داستان ولادت شیخ صدوق به دعای حضرت صاحب‌الزمان عجل الله تعالی فرجه هم، نشان‌دهنده معجزه حضرت است که از اصل، تولد فرزند و مبارک و مصدر منافع بودن وی را پیشگویی فرموده و همچنین بیانگر مقام والای علمی و معنوی شیخ صدوق است.

شیخ صدوق در این باره می‌گوید:

ابوجعفر محمد بن علی بن اسود برای ما روایت نموده، گفت: علی بن موسی بن بابویه - ع (پدر شیخ صدوق) بعد از وفات محمد بن عثمان عمری ع از من درخواست نمود تا از مولایمان حضرت صاحب‌الزمان عجل الله تعالی فرجه خواهش کند که آن حضرت دعا نموده و از خداوند عزوجل بخواهد که فرزند پسری نصیب وی بگرداند. او گوید: من نیز این خواسته را به جای آوردم و او نیز پنهانی به عرض حضرت رسانید و پس از سه روز به من خبر داد که حضرت برای علی بن حسین دعا فرموده و به زودی برای او فرزندی مبارک متولد شود که خداوند عزوجل به واسطه آن فرزند، او را بهره‌مند سازد و پس از او نیز فرزند دیگری به او عطاء نماید (صدوق، ۱۳۸۶، ص ۲۶۹-۲۷۰).

چنان‌که محمد بن علی اسود می‌گوید: «در همان سال، علی بن حسین بن بابویه، صاحب دو پسر به نام‌های محمد (شیخ صدوق) و حسین شد و پس از آن‌ها هم اولادی دیگر».

شیخ طوسی این قضیه را مشروح‌تر بیان نموده، می‌گوید که «ابن نوح گوید: ابوعبدالله حسین بن محمد سوره قمی ع هنگامی که در سفر حج به شهر ما آمده بود، برای ما روایت کرد و گفت: علی بن حسین یوسف صائغ قمی و محمد بن احمد بن محمد صیرفی، معروف به ابن دلال، و دیگران از مشایخ اهل قم برای من نقل نمودند که علی بن حسین بن موسی بن

بابویه با دختر عموی خود (محمد بن موسی بن بابویه) ازدواج کرده؛ ولی از وی صاحب فرزندی نشده بود. لذا به شیخ ابوالقاسم حسین بن روح علیه السلام نوشت که از حضرت خواهش نماید که برایش دعا فرموده و از خداوند بخواهد که فرزندان فقیه روزی او نماید. پس پاسخ آمد که تو از زن کنونی خود فرزنددار نخواهی شد؛ اما به زودی مالک کنیز دیلمی می شوی و از او صاحب دو فرزند فقیه خواهی شد.

سرانجام، شیخ ما بعد از گذشت هفتاد و چند سال از عمر با برکتش، در سال ۳۸۱ ه.ق چشم از جهان فرو بست و قبر وی در شهر ری، معروف به ابن بابویه، در نزدیکی آرامگاه عبدالعظیم حسنی قرار دارد و دارای بقعه و بارگاهی است. قدس الله روحه و نور ضریحه».

بعضی تذکره نویسان، راجع به سالم ماندن جسد وی پس از گذشت نه قرن، مطلبی را نقل کرده اند که به این شرح است:

در زمان فتحعلی شاه قاجار، در حدود سال ۱۲۳۸ هجری، مرقد شیخ صدوق بر اثر کثرت باران، شکافی در آن به وجود آمد که به قصد تعمیر آن به جست و جوی حدود آن می پرداختند که به سردابی رسیدند و قبر شیخ آنجا قرار داشت. وقتی بدانجا وارد شدند، بدن شریف وی را تر و تازه و سالم یافتند و در عین حالی که بدن عریان بود؛ اما مستور العوره بود و اثر خضاب بر ناخن هایش مشهود بود و در کنار ناخن هایش، پوسیده کفن به صورت رشته بر روی خاک قرار گرفته است (تهرانی، ۱۴۱۶، ج ۳، ص ۱۹۴).

۱. حیات اجتماعی و سیاسی شیخ صدوق

مطالعه و بررسی علما و شخصیت های برجسته، بدون آشنایی با اوضاع و

احوال زندگانی چنین افرادی، مطالعه‌ای ناقص است؛ زیرا آثار و تألیفات و بحث‌ها و موضع‌گیری‌های یک عالم و از آن جمله شیخ صدق، از این‌گونه عوامل وراثتی، محیطی و... نیز متأثر است. شهید مطهری در مقدمه‌ای بر جهان بینی اسلامی می‌فرماید:

بدیهی است که انسان درعین آزادی برای ساختن اندام‌های روانی خویش و تبدیل محیط طبیعی به صورت مطلوب خود و ساختن آینده خود آن چنان که می‌خواهد، محدودیت‌های فراوانی دارد و آزاداندیشی، آزادی نسبی است؛ یعنی آزادی در داخل یک دایره محدود است. در داخل همین دایره محدود است که می‌تواند برای خود آینده سعادت بخش یا شقاوت‌آلود انتخاب کند (مطهری، ۱۳۸۶، ص ۲۷۰).

در ادامه این مبحث، شهید مطهری رحمته‌الله انسان را از ناحیه‌های مختلف دارای محدودیت می‌داند؛ مانند وراثت، محیط طبیعی، محیط اجتماعی تاریخ و عوامل زمانی (همان).

محمد بن علی بن بابویه، معروف به شیخ صدوق، در شهر مقدس قم در یکی از خاندان بزرگ ایرانی، که بیش از سیصد سال در مرکز ایران، دانشمندان نامور از آن برخاسته و از شهرت و اعتبار فراوانی برخوردار بودند، متولد شد. از این خاندان، علمای بسیاری برخاسته‌اند که تا اواخر سده شش قمری (۱۲م) معروف بوده‌اند و شیخ منتخب‌الدین رازی، صاحب کتاب فهرست، آخرین دانشمند این خاندان بوده که بعد از وی دیگر اطلاعی از این خاندان در دسترس نیست.

بابویه، جدّ اعلاّی صدوق و اولین بار پدر صدوق «علی بن حسین بن موسی بن بابویه» این لقب را گرفت. صدوق، بزرگ‌ترین شخصیت این

خاندان (ابن بابویه) به شمار می‌رود. این عالم بزرگ و سترگ و پارسا و دانشمند بنام شیعه، که بیش از یک صد کتاب در موضوعات مختلف نگاشته است، در کنار کارهای علمی، در قم مغازه‌ای داشت که بخشی از وقت خود را به کسب و کار می‌پرداخت و با درآمد آن، مخارج زندگی خویش را تأمین می‌کرد (صدوق، ۱۳۸۲، ص ۱-۱۱).

شیخ صدوق، به دلیل هوش و ذکاوت بالایی که داشت، در سنین کمتر از بیست سالگی، هزاران حدیث را به حافظه خود سپرد و در این خصوص، خود وی می‌فرماید:

ابوجعفر محمد ابن علی بن اسود رضی الله عنه زمانی که مرا می‌دید که به جلسه درس استاد محمد بن حسن بن احمد بن ولید رضی الله عنه رفت و آمد می‌کنم و به کتاب‌های علمی و فراگیری و حفظ آن‌ها علاقه مندم، بسیار می‌گفت: جای تعجب نیست که چنین رغبتی به علم داری؛ زیرا که تو به دعای امام علیه السلام متولد شده‌ای (همان، ص ۱۲).

ابن سوره می‌گفت که «هر گاه ابوجعفر و ابوعبدالله، فرزندان علی بن حسین، روایتی را نقل می‌کردند، مردم از وسعت حفظ و معلوماتشان متعجب می‌گشتند و به آنان می‌گفتند: این شأن و موقعیتی که دارید، از برکت دعای امام زمان علیه السلام در حق شماست و این موضوع در میان مردم، مشهور می‌باشد» (طوسی، بی‌تا، ص ۱۸۷).

شیخ صدوق برای عمل کردن به حدیث نبوی «اطلبوا العلم ولو بالصدین»، با مسافرت‌های خود به بلاد اسلامی از محضر علمای شیعه و سنی استفاده می‌کرد و به شرط راست‌گویی و صداقت و امانت، از هر کس و هر کجا احادیث و علوم اسلامی را فرا می‌گرفت.

آن‌گونه که از آثار شیخ صدوق استفاده می‌شود، وی به شهرهایی

چون ری، نیشابور، مکه، مدینه، فید (میان راه حجاز و به عراق)، کوفه، بغداد، همدان، سرخس، مرو، مرو رود بلخ، سمرقند، فرغانه (جنوب شرقی ازبکستان کنونی)، ایلاق (اطراف تاشکند کنونی)، چاچ، مشهد، و حجاز مسافرت کرده است (صدوق، ۱۳۶۳، ص ۱۷-۲۵).

۲. اوضاع سیاسی

شیخ صدوق در طول زندگی با برکت خود، هم‌زمان با هفت تن از خلفای عباسی می‌زیسته است. خلفای عباسی، ظلم فراوانی به خاندان اهل بیت علیهم‌السلام روا می‌داشتند و شش نفر از امامان علیهم‌السلام به دستور خلفای عباسی به شهادت رسیدند؛ اما با انحطاط خلافت عباسی و حمله آل بویه در سال ۳۳۴ به بغداد، این شهر از تصرف بنی‌عباس خارج شد. سلسله آل بویه را سه برادر به نام‌های علی عمادالدوله، حسن رکن‌الدوله، و احمد معزالدوله تأسیس کردند و هر یک بر مناطق خاصی در ایران و عراق حکومت کردند.

از خصوصیات آل بویه، این است که علاوه بر توجه خاص به علم و دانش، در حکومت آنها مذهب تشیع و افکار شیعی رواج و گسترش پیدا کرد و شیخ صدوق به دستور رکن‌الدوله به ری رفت و حتی بسیاری از مباحث کتاب *کمال‌الدین* را در مجلس ایشان و با حضور او شرح داد.

در زندگی شیخ صدوق، با این نکته بسیار ظریف روبه‌رو می‌شویم که ایشان بین اهل سنت و ناصبی، فرق گذاشته و ضمن احترام اهل سنت، ناصبی را کافر شمرده و هرگز عواطف مخالفین خود را جریحه‌دار نکرده و در عین حال، به بیان معتقدات حقه خود پرداخته؛ از این روست که به پنجاه نفر از مشایخ اهل سنت اجازه نقل حدیث داده است (مجله آیین پژوهش، ۱۳۷۰، ش ۱، ص ۳، ۲۷۷).

از رویدادهای بسیار مهم زمان شیخ صدوق، مسئله غیبت حضرت صاحب امر امام زمان عجل الله تعالی فرجه و قطع رابطه ظاهری امت مسلمین با امام خود است که به خصوص در زمان شیخ، بسیار مورد توجه بوده.

۳. آثار

شیخ صدوق با توجه به این که در زمانی می زیسته که نزدیک و مقارن با عصر ائمه علیهم السلام است، با جمع آوری روایات معصومین و تألیف کتاب های ارزشمندی در انتقال این میراث عظیم و گران بها خدمات بسیار ارزشمندی به نسل بعد خود و آیندگان نموده است و کمتر کتب مذهبی می توان یافت که ذکری از ایشان نکرده باشد.

معتبرترین جایی که آثار شیخ صدوق در آن آمده، فهرست شیخ طوسی و رجال نجاشی است. شیخ طوسی می فرمایند که شیخ صدوق، نزدیک سیصد کتاب تألیف کرده و چهل تألیف از تألیفات شیخ صدوق را در فهرست خود نام برده است؛ اما رجال نجاشی، که به لحاظ زمانی بعد از فهرست شیخ طوسی نوشته شده است، تعداد تألیفات شیخ صدوق را ۱۸۹ عنوان کتاب ذکر کرده و قیس آل قیس، تعداد تألیفات شیخ صدوق را ۲۰۵ کتاب دانسته است که این تعداد را از منابع گوناگون چون الذریعه و اعیان الشیعه و منابع دیگر استفاده کرده است.

در هر صورت، صدوق آثاری با گرایش های مختلف و در موضوعات متفاوت نگاشته است که تعدادی از آن ها را ذکر می کنیم:

التوحید، النبوة، اثبات الوصیة لعلی علیه السلام، اثبات خلافته، اثبات اثبات النص علیه، اثبات النص علی الائمه علیهم السلام، المعرفة فی فضل النبی و امیر المؤمنین والحسن والحسین علیهم السلام، مدینة العلم، المقنع فی الفقه، علل

الشرائع، ثواب الاعمال، عقاب الاعمال، الاوائل، الاواخر، الاوامر، المناهي، الفرق، خلق الانسان، رسالة الاولى في الغيبه، الرسالة الثانية، الرسالة الثالثة، الرسالة في اركان الاسلام، السواك، الوضوء، المياه، التيمم، الاغسال، الحيض و النفاس، نوادر الوضوء، فضائل الصلاة، فضل المساجد، مواقيت الصلاة، نوادر الصلوة، الزكوة، الخمس، حق الاجداد، الجزية، فضل المعروف، فضل الصدقة، الصوم، الفطرة، الاعتكاف، جامع الحج، جامع علل الحج، جامع تفسير، المنزل في الحج، جامع حجج الانبياء، جامع حجج الائمة عليهم السلام، جامع فضل الكعبة و الحرم، جامع آداب المسافر للحج، المدينة و زياره قبر النبي و الائمة عليهم السلام، جامع نوادر الحج، زيارت قبور الائمة عليهم السلام، النكاح، الوصايا، الوقف، الحدود، الديات، السكنى و العمري، المعائش و المكاسب، التجارات، القضاء و الاحكام، اللقاء و السلام، صفات الشيعة، اللعان، الاستسقاء، في زياره موسى و محمد عليهم السلام، جامع زياره الرضا عليه السلام، في تحريم الفقاع، المتعه، القاء و السلام، صفات الشيعة، اللعان، الاستسقاء، في زياره موسى و محمد عليهم السلام، جامع زياره الرضا عليه السلام، في تحريم الفقان، الرجعه، الشعر، معاني الاخبار، السلطان، مصادقه الاخوان، فضائل جعفر الطيار، فضائل العلويه، الملاهي، الفوائد، الانايه، الهدايه، رساله في شهر رمضان، جواب رساله وردت في شهر رمضان، المصابيح، المصباح الاول ذكر من روى عن النبي صلى الله عليه و آله من الرجال، المصباح الثاني ذكر من روى عن النبي صلى الله عليه و آله من النساء، المصباح الثالث ذكر من روى عن امير المؤمنين عليه السلام الى المصباح الى المصباح الاول ذكر من روى عن النبي صلى الله عليه و آله، كتب الزاهد: زهد النبي صلى الله عليه و آله الى كتاب زهد ابى محمد الحسن عليه السلام، اوصاف النبي صلى الله عليه و آله، دلائل و معجزاتهم، الروضه، نوادر الفضائل، المحافل، امتحان المجالس، غريب حديث النبي صلى الله عليه و آله و

امیرالمؤمنین علیه السلام، الخصال، مختصر تفسیر القرآن، اخبار سلمان وزهده و فضائله، اخبار ابی ذر و فضائله، التقیه، حذو النعل بالنعل، نوادر الطب، جوابات المسائل الواردة عليه من واسط، جوابات المسائل الواردة عليه من قزوین، جوابات مسائل وردت من مصر، جواب مسائل وردت من الكوفه، جواب مسئله وردت عليه من المدائن في الطاق، العلل غير الميوب، كتاب فيه ذكر من لقيه من اصحاب الحديث و عن كل واحد منهم حديث، ذكر مجلس رابع، ذكر مجلس خامس، الحذاء والخف، الخاتم، علل الوضوء، الشوری، الیاس، المسائل، الخطاب، فضل العلم، الموالاه، مسائل الوضوء، مسائل الموارث، مسائل، مسائل الصلوه، مسائل الزكوه، مسائل الموارث، مسائل الخمس، مسائل الصلوه، مسائل الوقف، مسائل النكاح ثلاثه عشر كتاباً، مسائل الحج، مسائل الفقيه، ابطال لاغلو و التقصیر، السر المكتوم الى الوقت المعلوم، المختار بن ابی عبید، الناسخ و المنسوخ، جواب مسأله نیشابور، رسالته الى ابی محمد الفارسی فی شهر رمضان، الرساله الثانيه الى اهل البغداد فی معنی شهر رمضان، ابطال الاختیار و اثبات النص، المعرفه برجال البرقی، مولد امیر المؤمنین علیه السلام مصباح المسلمی، مولد الفاطمه علیه السلام، الجبل، تفسیر القرآن، جامع کتاب اخبار عبد العظیم بن عبد الله الحسنی، تفسیر قصیده فی اهل البيت علیهم السلام (نجاشی، ۱۴۹۷، ص ۳۸۹-۳۹۲)

شیخ طوسی در فهرست خود می گوید:

او حدود سیصد تألیف دارد و فهرست کتاب های او معروف است و من اسامی کتاب های او را آن مقداری که در خاطر من هست، ذکر می کنم. از کتاب های او: کتاب دعائم الاسلام، کتاب المقنع، کتاب المرشد، کتاب الفضائل، کتاب المواعظ و الحکم، کتاب

السلطان، کتاب فضل العلویہ، کتاب المصادفہ، کتاب الخواتیم، کتاب الموارث، کتاب الوصایا، کتاب غریب النبی ﷺ و الائمه ﷺ، کتاب الحذاء و الخق، کتاب حذو النعل بالنعل، کتاب مقتل الاحسین ﷺ، رساله فی ارکان الاسلام الی اهل المعروفه و الدین، کتاب المحافل، کتاب علل الوضوء کتاب علل الحج، کتاب علل الشرائع، کتاب الطوائف، کتاب نوادر النوادر، کتاب فی ابی طالب و عبد المطلب و عبد الله و آمنه بنت وهب رضوان الله علیهم، کتاب الملاهی، کتاب العلل غیر المبوب، رساله فی القیبه، کتاب من لایحضر الفقیه، کتاب التوحید، کتاب التفسیر لم یتمه، کتاب الرجال و لم یتمه، کتاب المصباح یکل واحد من الائمه ﷺ، کتاب الزهد لكل واحد من الائمه ﷺ، کتاب ثواب الاعمال، کتاب عقاب الاعمال، کتاب معانی الاخبار، کتاب الغیبه کبیر، کتاب دین الامامیه، کتاب المصباح، کتاب المعراج و کتاب های دیگر و رساله های کوچکی که اسامی آنها در خاطر من نیست (طوسی، بی تا، ص ۱۵۶ - ۱۵۷).

۴. استادان و شاگردان

از مجموع روایات شیخ صدوق، به دست می آید که وی ۲۵۲ استاد و شاگرد داشته است (صدوق، ۱۴۱۰، ص ۳۷ - ۶۸) که برخی از آنها فقها و محدثان اهل سنت بوده اند. نام برخی از استادان شیخ صدوق به شرح ذیل است:

- احمد بن علی بن ابراهیم بن هاشم قمی؛
- ابو القاسم جعفر بن محمد بن موسی بن قولویه قمی (۳۶۸)؛
- علی بن احمد بن عبدالله بن احمد بن محمد بن خالد برقی؛

- علی بن حسین بن بابویه قمی (پدر بزرگوارش)؛
 - محمد بن احمد سنائی؛
 - محمد بن حسن بن احمد بن ولید قمی (فقیه و استاد علمای قم)؛
 - محمد بن یعقوب کلینی (مؤلف الکافی)؛
 - محمد بن محمد بن غالب شافعی؛
 - ابواحمد محمد بن جعفر فرقانی شافعی و... (صدوق، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۳۰۲-۳۰۴).
- شیخ صدوق، شاگردان بسیاری تربیت کرد که هر یک از آنها ستارگان فروزان آسمان تشیع به شمار می آیند؛ بزرگانی که هر یک حق عظیمی بر شیعه دارند؛ مانند:
- سید مرتضی علم الهدی؛
 - محمد بن جعفر بن محمد قصار رازی؛
 - ابو عبدالله محمد بن محمد بن نعمان (شیخ مفید)؛
 - علی بن احمد بن عباس (پدر نجاشی، مؤلف کتاب رجال النجاشی)؛
 - حسن بن حسین بن علی بن بابویه؛
 - ابو عبدالله حسین بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی (برادرش).

زندگی نامه شیخ مفید

مفید، از نوابغ و دانشمندان بزرگ شیعی ماست که امروزه، افتخار جهان تشیع به شمار می رود. برای این که بهتر بتوانیم اهمیت و جایگاه مفید را درک کنیم، باید به دورنمایی از زندگی و دوره ای که ایشان در آن عمر سپری کرده است، اشاره کنیم.

خطیب در تاریخ بغداد چنین نقل می کند که: «محمد بن نعمان،

ابوعبدالله، معروف به ابن المعلم، شیخ رافضیان و متبحر در تعلیمات آنان بود. چندین کتاب در خطاها و در دفاع از اصول عقاید آنان نوشت و به مناظره‌هایی برضد سلفی نخستین اسلام، اصحاب و تابعین و نیز برضد فقیهانی که اجتهاد را به کار می‌بردند، پرداخت. وی در ۲ رمضان ۴۱۳ از دنیا رفت».

ذهبی نیز در خصوص مفید چنین گفته است که: «شیخ مفید، ابوعبدالله محمد بن نعمان بغدادی کرخی؛ وی به‌عنوان ابن المعلم نیز شناخته می‌شد، و دانشمند شیعه و امام رافضیان و مؤلف چندین کتاب بود».

در عصر شیخ مفید، شیعیان از آزادی و احترام بیشتری برخوردار بودند؛ زیرا ازسویی خلفای فاطمی، که شیعه اسماعیلی بودند، در مصر دولت نیرومندی تشکیل دادند و از مقام دربار بغداد کاستند و ازسوی دیگر، سیف‌الدوله حمدانی و امرای آن خاندان، که در شام حکومت می‌کردند، شیعه بودند. همچنین در مشرق و جنوب شرقی و شمال ایران، صفاریان و طاهریان و حکمرانان علوی مازندران برعلیه خلفای عباسی قیام کردند و پرچم استقلال برافراشتند. عضدالدوله دیلمی، که حکومتش از سواحل دریای عمان تا شام و مصر گسترش یافته بود و حامی سرسخت شیعیان نیز بود، خلفای عباسی را جز به یک بازیچه نگاه نمی‌کرد.

بنابراین، این عوامل دست به دست هم داد تا شیعیان از گوشه و کنار، با همتی سخت به تشکیل و تأسیس مراکز علمی و نشر معارف اهل بیت عصمت علیهم‌السلام دست یازند. ازاین‌رو، مفید که در این فضای آزاد که مورد احترام آن دیار بود، زندگی می‌کرد و توانست تلاش خود را دوچندان کند.

۱. استادان و شاگردان

علامه مجلسی در مقدمه کتاب *گران قدر بحار الانوار*، تعداد استادان شیخ مفید را ۵۹ نفر ذکر کرده است. در کتاب *خاتمه مستدرک الوسایل* تألیف محدث بزرگ حاج میرزا حسین نوری نیز از پنجاه نفر از استادان شیخ مفید نام برده است. البته امکان این که استادان او بیشتر از این تعداد باشد نیز هست (دوانی، ۱۳۷۸، ج ۳، ص ۲۴۱ و ۲۴۲).

مفید دارای شاگردان نامی و برجسته است که افراد زیر، نمونه‌ای از آن‌ها هستند:

- سید مرتضی علم الهدی؛
- الشریف رضی؛
- شیخ الطائفه طوسی؛
- ابولعباس نجاشی؛
- سلار دیلمی؛
- ابوالفرج همدانی؛
- ابن حمزه جعفری؛
- ابن قدامه؛
- جعفر بن محمد دوریستی؛
- الشریف ابوالوفاء محمدی موصلی؛
- شیخ ابوالفتح محمد بن علی بن عثمان کراچکی؛
- علی بن محمد فارسی؛
- ابوالفوارس بن علی بن محمد فارسی؛
- ابومحمد اخو علی بن محمد فارسی؛

-الحسین بن علی نیشاپوری؛

علی بن حسین بن بویه دیلم (مفید، ۱۴۱۴، ص ۱۴ و ۱۵).

۲. آثار

شیخ طوسی در کتاب فهرست می نویسد که: «از کتاب های مفید، مقنعه در فقه، کتاب ارکان در فقه، رساله ای در فقه که برای فرزندش نوشته و کامل نیست، کتاب ارشاد، کتاب ایضاح در امامت، کتاب افصاح، کتاب نقض بر ابن عباد، در امامت، نقض بر علی بن عیسی (زمانی) در امامت، کتاب نقض بر ابن قتیبه در حکایت و محکی، کتاب احکام اهل جمل، کتاب منیر در امامت، کتاب مسائل صاغانیه، کتاب مسائل جرحانیه، مسائل دینوریه، مسائل مازندرانیه، مسائل منشوره (پراکنده) قریب یک صد مسئله است، کتاب فصول از عیون و محاسن، کتاب احکام متعه و غیر این ها که در فهرست کتب وی ثبت است».

در مقدمه کتاب امالی نیز قریب ۱۹۴ کتاب در علوم مختلف از او نقل شده است. بعضی از آن ها را ذکر می کنیم:

- احکام الجمل؛

- احکام النساء مرتب علی ابواب؛

- اختیار الشعراء؛

- الارشاد فی معرفت الحجج الله علی عباد؛

- الارکان فی دعائم الاسلام؛

- الاستبصار فی ما جمعه الشافعی من الاخبار؛

- الاشراف فی اهل البیت؛

- اصول الفقه؛

- الافتخار؛
- الانتصار؛
- اوائل المقالات؛
- الافصاح في الامامه؛
- الاقناع في وجوب الدعوه؛
- الايضاح في الامامه؛
- التمهيد؛
- البيان في تأليف القرآن؛
- مسائل في الرجعه؛
- النكت في مقدمات الاصول؛
- امالى؛
- ايمان ابى طالب؛
- البيان في غلط قطرب في القرآن بيان وجوه احكام؛
- التواريخ الشريعه هو «مسار الشيعه»؛
- تفضيل الثكفه على الملائكه؛
- تفضيل امير المؤمنين على ساير الصحاب؛
- التمهيد؛
- جمل الفرائض؛
- الفصول المختاره؛
- مختصر في الفرائض؛
- مختصر في القياس؛
- مسائل في الرجعه؛
- مسئله في سب استتار الحججه؛

- المقنعه في الفقه؛

- النكت في المقدمات الاصول؛

- رد العدد الشرعيه؛

و کتب ارزشمند دیگر که خواننده گرامی برای اطلاع بیشتر، به مقدمه

امالی مفید مراجعه کند (مفید، ۱۴۱۴، ص ۱۳ - ۲۳).